

УДК 81'373.46:81'373.422

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.17-1.8>

АНТОНИМНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОМП'ЮТЕРНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

ANTONYMIC RELATIONS IN UKRAINIAN COMPUTER TERMS SYSTEM

Ментинська І.Б.,

orcid.org/0000-0001-7939-0010

старший викладач кафедри української мови

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті проаналізовано антонімні зв'язки української комп'ютерної терміносистеми та виявлено особливості антонімних протиставлень комп'ютерних термінів. З'ясовано деякі актуальні проблеми, що стосуються явища антонімії; схарактеризовано терміни-антоніми за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними, частинимовною належністю); простежено взаємозв'язок антонімічних відношень у галузевій терміносистемі. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю вивчити та описати антонімні відношення комп'ютерних термінів, це сприяє всебічному усвідомленню понять, точнішому окресленню місця термінів у терміносистемі та їхнім взаємозв'язкам й взаємодії.

Одним із важливих виявів системних зв'язків української комп'ютерної терміносистеми є явище антонімії. Вивчення парадигматичних відношень, побудованих на протиставленні змісту позначуваних понять (зіставленні/протиставленні), сприяє всебічній характеристиці й детальному поясненню процесів, явищ та реалій у досліджуваній галузі. Спостерігаємо, що для української комп'ютерної терміносистеми за планом вираження характерними є антонімні терміносполуки не лише двокомпонентні, а й багатоконпонентні, яким протилежність властива на структурному, лексичному, стилістичному рівнях. Кількісно вони значно переважають однокомпонентні антоніми. Спільнокореневі антонімні пари вирізняються неповним розходженням своїх значень, значення опозиції в них реалізується за допомогою різних префіксів: *не-*, *про-*, *без-*, *ви-* та ін. Для української комп'ютерної терміносистеми характерними є контрадикторні протилежності, що утворені з додаванням частки *не*. Вони вступають в антонімні відношення лише тоді, коли ця частка творить нове слово, з новою семантикою. За обсягом протиставлюваної семантики розрізняємо: *повні* антоніми – терміни, які входять в антонімні відношення у всіх семах (що більше диференційних сем, то повнішими є антоніми), та *неповні*.

Дослідження антонімних відношень української комп'ютерної термінології підтверджує, що явище антонімії притаманне галузевій терміносистемі, оскільки забезпечує контрастну характеристику предметів, явищ, реалій. Терміни-антоніми класифікуємо за *планом вираження* (однокомпонентні, терміносполуки), *за кількістю кореневих морфем*, *за подібністю кореневих морфем*, *за частинами мови*, *за кількістю складових частин*, *за поняттєво-семантичними зв'язками* (контрарні, контрадикторні, комплементарні, векторні), *за обсягом протиставлюваної семантики* (повні, неповні).

Ключові слова: українська мова, терміносистема, явище антонімії, анонімні відношення, терміни-антоніми.

The article analyzes the antonymous connections of the Ukrainian computer terminology system and reveals the peculiarities of the antonymous oppositions of computer terms. Current issues related to the phenomenon of antonymy have been clarified; antonyms described by different criteria (structure, conceptual and semantic, part-of-speech affiliation); the interrelation of antonymous relations in the computer terminology have been traced. The relevance of this study is due to the need to study and describe the antonymous relationships of computer terms, because it contributes to a comprehensive understanding of the concepts, a more accurate delineation of the place of terms in the terminology and their relationships and interactions.

One of the important manifestations of the system connections of the Ukrainian computer terminology is the phenomenon of antonymy. The study of paradigmatic relations, built on the opposition of the content of denoted concepts (comparison / opposition), contributes to a comprehensive description and detailed explanation of the processes and realities in the field. We observe that the Ukrainian computer terminology according to the plan of expression is characterized by antonymous terms not only two-component, but also multi-component, which are characterized by the opposite at the structural, lexical, stylistic levels. Quantitatively, they are significantly superior to one-component antonyms. The Ukrainian computer terminology is characterized by contradictory opposites, which are formed with the addition of the particle no-, pro-, without-, out- etc. The Ukrainian computer terminology is characterized by contradictory opposites, which are formed with the addition of the particle no-.

They enter into antonymous relations only when this particle creates a new word, with new semantics. According to the volume of opposed semantics, we distinguish: complete antonyms – terms that are included in the antonymous relations in all senses (the more differential senses, the more complete are the antonyms), incomplete antonyms.

The study of the antonymous relations of Ukrainian computer terminology confirms that the phenomenon of antonymy is inherent in the industry terminology, as it provides a contrasting description of objects, phenomena, realities. Terms-antonyms are classified according to the plan of expression: one-component, term compounds; by the number of root morphemes: by the similarity of root morphemes; by parts of speech; by the number of components; by conceptual and semantic connections: contra, contradictory, complementary, vector; by the volume of opposed semantics: complete, incomplete.

Key words: Ukrainian language, terminological system, phenomenon of antonymy, antonymous relations, terms-antonyms.

Постановка проблеми. Одним із важливих зв'язків української комп'ютерної терміносистеми є явище антонімії. Вивчення парадигматичних відношень, побудованих на протиставленні змісту позначуваних понять (зіставленні/протиставленні), сприяє всебічній характеристиці й детальному поясненню процесів, явищ та реалій у досліджуваній галузі. Л. Симоненко зауважує: антонімність виступає як особлива характеристика лексичного значення слів, як специфічне мовне відображення відмінностей і протиріч, а осмислення такої протилежності допомагає точніше визначити значення слів, їхні взаємозв'язки та місце в лексичній системі мови [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджували антонімію в термінології окремих галузей такі лінгвісти: Б. Михайлишин, Л. Полюга, І. Волкова, З. Куделько, Т. Михайлова, Т. Панько, М. Процик, Л. Симоненко, З. Куньч, Г. Наконечна, О. Южакова, Н. Нікуліна та ін. Мовознавці стверджують, що явище антонімії в термінології більше розвинуте, ніж у загальноживаній лексиці, і є одним із головних показників формування терміносистеми. Т. Михайлова, вивчаючи явище антонімії в науково-технічній термінології, антонімними в термінології вважає відношення двох значень, виражених різними термінами, що передають істотні ознаки несумісних протилежних або суперечливих видових понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу [2, с. 278–282]. З. Куделько антонімними вважає терміни, які протиставляють за найзагальнішою та визначальною для їх значення семантичною ознакою, характеризуючи явища одного плану й перебуваючи на крайніх позиціях відповідної лексико-семантичної парадигми [3, с. 106–108]. З. Куньч антонімію в риторичній галузі трактує як особливу характеристику лексичного значення слова, особливе відображення протилежного в предметах і явищах об'єктивного світу [4, с. 87]. Проте в мовознавстві наявні дискусійні погляди щодо виокремлення сутності антонімії, по-різному визначають власне ідею змістової протилежності. Суперечності стосуються одиниць, які можна називати антонімами, а також того, яким критерієм вони мають відповідати. Оскільки, як стверджує С. Дерба [5, с. 12–14], проблему антонімії розглядають як явище філософське (антонімія пов'язана з об'єктивною дійсністю й відображає відмінності всередині однієї сутності), логічне (підгрунття антонімії становлять несумісні протиставлювані видові поняття, об'єднані спільним значенням родового поняття), лінгвістичне (опозитивність, виражена словесно, стає мовним явищем), тому викликає полеміку визначення межі

протилежності слів. Проте саме в лінгвістичному напрямі чітко визначені критерії антонімності, що не суперечать філософським та логічним (критерії опишемо нижче). Нині зібрано доволі багатий матеріал стосовно антонімії та антонімних відношень, що дає змогу узагальнити такі критерії. Щоб довести істинність речей, необхідне зіставлення протилежностей, а виявлення антонімних відношень сприяє цьому.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати антонімні зв'язки української комп'ютерної терміносистеми та виявити особливості антонімних протиставлень комп'ютерних термінів. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань: з'ясувати деякі актуальні проблеми, що стосуються явища антонімії; схарактеризувати терміни-антоніми за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними, частини-мовною належністю); простежити взаємозв'язок антонімичних відношень у галузевій терміносистемі. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю вивчити та описати антонімні відношення комп'ютерних термінів, що сприятиме усебічному усвідомленню понять, точнішому окресленню місця термінів у терміносистемі та їхнім взаємозв'язкам та взаємодії.

Виклад основного матеріалу. У Великій українській енциклопедії зазначено: «Антоніми (від анти... і грец. ὄνομα – ім'я) – слова (зазвичай однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, які, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, мають максимально протилежні значення» [6]. Також у науковій літературі спостерігаємо таке вживання, як *антонімичні відношення, антонімичні зв'язки, антонімичні терміни, антонімична пара, антонімичний ряд* [1; 2; 4]. У цій роботі послуговуємося *термінами-антоніми, антонімна пара, антонімні відношення* (зв'язки). Під терміном *антонімні відношення* розуміємо відношення між двома поняттями, що виражають семантичну протилежність наукових понять або гіпонімних понять, що конкретизують один гіперонім і мають протилежні семи. Одиницею аналізу антонімних відношень є термінологічна антонімна пара, а для ефективного розрізнення антонімів, зазначає Н. Цимбал, розроблено критерії, особливо необхідні в термінографічній практиці: 1) антоніми – слова з протилежними значеннями, що диференціюються за вираженням протилежності, яка передбачає одночасно тотожність в якомусь відношенні; 2) антоніми вживаються в типових синтаксичних конструк-

ціях у взаємному протиставленні; 3) антоніми мають однакову сферу лексичної сполучуваності [7, с. 308–312].

В українській комп'ютерній термінології антонімами можуть бути терміни різних типів: монокоренні (різнокореневі або однокореневі з протиставними префіксами та мають у своїй семантиці повну/неповну протилежність), термінологічні словосполуки, об'єднані загальним родовим поняттям, що вказують на семантичну поляризацію, антонімні тріади. М. Кочерган наводить приклад тріад: *минуле/теперішнє/майбутнє* [8]. Підґрунтям для протиставлення слугує наявність диференційної та інваріантної сем.

Науковці пропонують різноманітні класифікації щодо систематизації антонімних пар. Наприклад, М. Кочерган вирізняє групи за характером протиставлення: а) антоніми, які виражають контрарну протилежність; б) антоніми, які виражають доповнювальні, комплементарні відношення; в) антоніми, які виражають контрадикторну протилежність; г) антоніми з векторною протилежністю [8, с. 268]. Л. Лисиченко виокремлює такі основні типи опозицій: а) антоніми, що виражають градуальну якісну протилежність і протилежність координативних понять (*тепло – холод*); б) антоніми-конверсиви (*продавати – купувати*); в) слова, які означають протилежну спрямованість дії або ознаки (*світає – темніє, піднімається – опускається, вставати – сідати*); г) антоніми, які відтворюють комплементарну протилежність (*наявність – відсутність*) [9]. Безперечно, термінологи [2; 4; 10; 11] беруть за основу такі класифікації і, досліджуючи антонімні відношення в галузевих терміносистемах, виокремлюють термінологічні антонімні пари за такими параметрами: за планом вираження мовних одиниць; за поняттєво-семантичними зв'язками; за обсягом протиставлюваних значень членів таких пар.

Аналізуючи антонімні відношення української комп'ютерної термінології, враховуємо різні критерії і поділяємо терміни-антоніми таким чином, який наведено нижче.

За планом вираження

(виявлено 39 антонімних пари, що становить 1,2% від загальної кількості досліджуваних термінів):

– однокомпонентні терміни (*офлайн – онлайн*, 15 антонімних пар);

– терміносполуки (*синхронне передавання даних – асинхронне передавання даних*, 24 антонімні пари).

Однокомпонентні терміни класифікуємо за різними критеріями:

а) за кількістю кореневих морфем:

– прості (терміни-антоніми, які мають у своєму морфемному складі лише одну кореневу морфему, як-от *вірус – антивірус, екстраполяція – інтерполяція*);

– складні (терміни-антоніми, які містять дві і більше кореневі морфем), наприклад: *багатопортовий – однопортовий, одноадресний – багатоадресний*;

б) за подібністю кореневих морфем виокремлюємо:

– різнокореневі: *кодування – розшифрування, реальний – віртуальний*;

– спільнокореневі: *інсталивання – деінсталивання*;

– з препозитивними компонентами: *мікропроцесор – макропроцесор, мікромодель – макромодель*;

в) частиномовні:

– іменникові: *стиснення – розширення; фрагментація – дефрагментація*;

– прикметникові: *моностовпцевий – полістовпцевий*;

– дієслівні (назви команд): *вставити – вилучити, запам'ятати – скасувати, копіювати – вирізати, увійти – вийти*; дієприкметникові: *розширюваний – нерозширюваний*.

Терміносполуки, що позначають одне поняття, класифікуємо за кількома параметрами:

за кількістю складових частин:

– двокомпонентні: *пробіл жорсткий – пробіл м'який*;

– трикомпонентні: *віртуальна приватна мережа – мережа загального користування*;

– багатокомпонентні: *криптографічна програма з відкритим ключем – криптографічна програма із закритим ключем*;

за кількістю кореневих морфем протиставних компонентів:

прості протиставлювані компоненти: *провідний модуль – безпровідний модуль, активована програма – неактивована програма*;

– складні компоненти, в яких протиставляється лише перша частина терміноодиноці: *штатний режим – позаштатний режим*;

– різнокореневі (лексичні): *вертикальний портал – горизонтальний портал, ущільнений файл – розширений файл*;

якісні: *«гаряче» завантаження – «холодне» завантаження*;

кількісні: *односторінковий сайт – багатофункційний сайт*;

просторові: *внутрішня мережа – зовнішня мережа*;

– спільнокореневі: *вікно модальне – вікно немодальне, код керований – некерований, безпечний режим – небезпечний режим*.

Спостерігаємо, що для української комп'ютерної терміносистеми за планом вираження характерними є антонімні терміносполуки не лише двокомпонентні, а й багатокомпонентні, яким протилежність властива на структурному, лексичному, стилістичному рівнях. Кількісно вони значно переважають однокомпонентні антоніми (зауважимо, що однокомпонентні прикметники, дієприкметники доречніше розглядати в словосполучі). Спільнокореневі антонімні пари вирізняються неповним розходженням своїх значень, значення опозиції в них реалізується за допомогою різних префіксів: *не-, про-, без-, ви-* та ін. Продуктивними для вираження антонімності, на нашу думку, є міжнародні препозитивні елементи *мікро-, макро-, полі-, моно-, міні-* тощо. Різнокореневі терміни вказують здебільшого на кількісні та якісні характеристики, менше на просторові.

За семантичним критерієм, тобто за поняттєво-семантичними зв'язками:

– *контрарні* антоніми – між протилежними поняттями наявні одне або кілька проміжних, що реалізують контрарну протилежність і виявляють градуальні (ступінчасті) опозиції. Ступінчастість значень є основною диференційною ознакою таких антономічних відношень. Контрарні антоніми переважно виражені якісними прикметниками, які утворюють ступені порівняння: *однорусне застосування – дворусне застосування – багаторусне застосування, низькорівнева мова програмування – високорівнева мова програмування – надвисокорівнева (ультрависокорівнева) мова програмування*;

– *контрадикторні* антоніми – чітко полярні зв'язки між антонімною парою без проміжних ланок. За планом вираження – спільнокореневі одиниці, одна з яких утворена за допомогою префікса зі значенням негативності або втрати певної ознаки чи властивості: *програма неактивована – програма активована, вікно активне – вікно неактивне*;

– *комплементарні* антоніми позначають два доповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття без проміжних ланок та градуальності, а також протиставлення: *вертикальний портал – горизонтальний портал, сутність зовнішня – сутність внутрішня, глобальна мережа – локальна мережа*;

– *векторні* антоніми позначають протилежно спрямовані або взаємозворотні дії, явища, властивості, ознаки. Такі антоніми науковці [5; 7; 10; 11] називають *контрастивами*. Антоніми-контрастиви

грунтуються на логічно протиставлених поняттях, вони передбачають наявність протилежних або інваріантних сем, призначені для повного або взаємного заперечення: *відкрита архітектура – закрита архітектура, вставити таблицю – вилучити таблицю, знищення даних – завантаження даних*.

Як бачимо, для української комп'ютерної терміносистеми характерними є контрадикторні (від лат. *contradictorius* – *суперечливий*) протилежності (таким терміном послуговується М. Кочерган [8]), що утворені з додаванням частки *не*. Вони вступають в антонімні відношення лише тоді, коли ця частка творить нове слово, з новою семантикою.

За обсягом протиставленої семантики розрізняємо *повні* антоніми – терміни, які входять в антонімні відношення у всіх семах (що більше диференційних сем, то повнішими є антоніми), і *неповні* антоніми. Однак Л. Полюга зауважує, що антонімні відношення в словах дуже рідко збігаються повністю, абсолютні антоніми в мові практично відсутні [12, с. 14]. В українській комп'ютерній терміносистемі спостерігаємо повні антоніми: *вірус – програма, здатна проникати у різні об'єкти комп'ютерних систем і здійснювати різні шкідливі дії без відома користувача; антивірус – програма, що виявляє вірус у пам'яті комп'ютера і нейтралізує шкідливу дію* [13]. Значення першого терміна пересікається із значенням другого: протилежними розрізнявальними для них є семемами *'здійснює шкідливі*

дії' – *'нейтралізує шкідливу дію'*. *Неповні* (або часткові) антоніми – компоненти термінної пари входять в антонімні зв'язки не у всіх значеннях: *Офлайн – 1. У локальному режимі; без використання комп'ютерної мережі. 2. Режим роботи програми, не пов'язаний із комп'ютерною мережею. Онлайн – 1. У режимі реального часу; перебуваючи, спілкуючись у мережі «Інтернет». 2. Перебування, спілкування в режимі реального часу в мережі «Інтернет»* [13]. Якщо перше значення антонімної пари перебуває у відношеннях семантичного пересічення *'без мережі'* – *'в мережі'*, то друге значення пересікається частково.

Висновки. Дослідження антонімних відношень української комп'ютерної термінологіки підтверджує, що явище антонімії притаманне галузевій терміносистемі, оскільки забезпечує контрастну характеристику предметів, явищ, реалій. Терміни-антоніми класифікуємо за *планом вираження* (однокомпонентні, терміносполуки), за *кількістю кореневих морфем*, за *подібністю кореневих морфем*, за *частинами мови*, за *кількістю складових частин*, за *поняттєво-семантичними зв'язками* (контрарні, контрадикторні, комплементарні, векторні) за *обсягом протиставленої семантики* (повні, неповні). Отже, виявляючи антонімні відношення термінів у межах української комп'ютерної терміносистеми, простежуємо системне структурування семантики терміноодиниць й упорядкування взаємозв'язків між поняттями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. АНУРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1991. 152 с.
2. Михайлова Т.В. Антонімія в українській науково-технічній термінології. *Вісник Харківського університету*. Серія Філологія. 2000. № 491: Традиції Харківської філологічної школи: До 100-річчя від дня народження М.Ф. Наконечного. С. 278–282.
3. Куделько З.Б. Антонімія в терміносистемі ринкових взаємин. *Проблеми української термінології*. Збірник наукових праць. 2004. С. 106–108.
4. Куньч З. Й. Українська риторична термінологія: історія і сучасність : монографія. Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. С. 87.
5. Дерба С.М. Антонімічні відношення в українській лінгвістичній термінології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна. 2013. Вип. 36. С. 14–15.
6. Тараненко О.О. Антоніми. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Антоніми> (дата звернення: 01.07.2021).
7. Цимбал Н.А. Зв'язок мотивації та антонімії в термінологічній лексиці (на матеріалі сучасної української термінології будівництва та архітектури). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Огієнка: Філологічні науки*. Випуск 44. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 308–312.
8. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006, 463 с.
9. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. Харків : Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 1997. 129 с.
10. Петрова Т.О. Синонімія та антонімія в українській фітомеліоративній термінології у спеціальних словниках початку ХХІ ст. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2014. № 791. С. 82–87.
11. Фецько І.М. Лінгвістичний аспект української термінології музейництва. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 36. С. 77–79.
12. Полюга Л.М. Повний словник антонімів української мови. Київ : Довіра, 2006, 510 с.
13. Словник української мови. Томи 1–11 (А-ОЯСНЮВАТИ) <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=14712&page=479>